

AN'ANAVIY HUNARMANDCHILIKDA USTA-SHOGIRD MUNOSABATLARI BILAN BOG'LIQ URF-ODAT VA MAROSIMLAR

Abduqodirov Sarvar Begimqulovich

Ichki ishlar vazirligi Jizzax akademik litseyi

*“Huquqiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası mudiri,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

<https://orcid.org/0009-0002-0036-1234>

Bozorboyeva Nilufar Anarbayevna

*Ichki ishlar vazirligi Jizzax akademik litseyi “Huquqiy va
ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası tarix fani o'qituvchisi*

UDK: 94(575.1).

Annotatsiya: Ushbu maqola globallashuv sharoitida o'zbek an'anaviy hunarmandchiligining ijtimoiy tashkilotlari, urf-odatlar va marosimlarini ilmiy asoslashga qaratilgan. Unda hunarmandchilik birlashmalarining tuzilishi, ularning funksiyalari, kasb madaniyati va ayniqsa usta-shogird an'anasining ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Maqolada hunarmandlarning risolalarda belgilangan 12 ta axloqiy qoidasi, "arvohi pir" va "belbog' bog'lash" kabi muhim marosimlar, shuningdek, "kayvoni" va "korgar" kabi atamalarning ma'nolari ochib berilgan. Ayol hunarmandlarning o'ziga xos amaliyotlari ham ko'rib chiqilgan. Maqola O'zbekiston hududlarida hunarmandchilik bilan bog'liq lokal xususiyatlar va qadriyatlarning bugungi kundagi ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: Hunarmandchilik, globallashuv, etnologiya, urf-odatlar, marosimlar, usta-shogird an'anasi, "arvohi pir", "belbog' bog'lash", "kayvoni", "korgar".

Аннотация: Целью данной статьи является научное обоснование социальных организаций, обычаев и ритуалов узбекских традиционных ремесел в контексте глобализации. В ней глубоко анализируется структура ремесленных объединений, их функции, профессиональная культура и особенно значение традиции мастер-ученик. В статье раскрываются 12 этических правил ремесленников, изложенных в трактатах, важные ритуалы, такие как «арвохи пир» и «белбог' баг'лаш», а также значения таких терминов, как «кайвони» и «коргар». Также

рассматриваются специфические практики женщин-ремесленников. В статье показана важность местных особенностей и ценностей, связанных с ремеслами в регионах Узбекистана сегодня.

Ключевые слова: Ремесла, глобализация, этнология, обычаи, ритуалы, традиция мастер-ученик, «святой-призрак», «завязывание пояса», «кайвони», «коргар».

Abstract: This article is aimed at scientifically substantiating the social organizations, customs and rituals of Uzbek traditional crafts in the context of globalization. It deeply analyzes the structure of craft associations, their functions, professional culture and especially the importance of the master-apprentice tradition. The article reveals the 12 ethical rules of craftsmen set out in the treatises, important rituals such as "arvohi pir" and "belbog' bag'lash", as well as the meanings of terms such as "kayvoni" and "korgar". The specific practices of female craftsmen are also considered. The article shows the importance of local characteristics and values associated with crafts in the regions of Uzbekistan today.

Keywords: Crafts, globalization, ethnology, customs, rituals, master-apprentice tradition, "ghost saint", "belt tying", "kayvoni", "korgar".

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). So'nggi yillarda dunyo miqyosida kechayotgan globallashuv jarayonlari etnik xususiyatlarni saqlab qolish omillari va milliy marosimlarni ilmiy

asoslashga sabab bo'lmoqda. Bugun zamonaviy etnologiyada tadqiqot mavzusi yanada chuqurlashtirilgan holda eng yirik etnoslardan tortib kam sonli xalqlarni ham izchil o'rganishga, ularning turmush tarzi bilan bog'liq urf-odat va marosimlarni tadqiq qilishga e'tibor qaratilmoqda.

Usta hunarmandlar turli kasblarning badiiy va texnik usuli, bezagi va an'analarini yaratib shogirdlariga yetkazishgan.

O'zbek an'anaviy hunarmandchiligining o'ziga xos xususiyatlaridan biri – ma'lum bir soha hunarmandlarining muayyan ijtimoiy tashkilotga ega bo'lishidir. Bu tashkilotlar o'ziga xos jamoatchilik an'alariga tayangan maxsus uyushmalarga birikkan bo'lib, hunarmandchilik texnikasi va ishlab chiqarish xarakteri bilan bog'liq ravishda o'z hamkasblari manfaatini qo'riqlash maqsadida tashkil topgan. Birlashmalar, asosan, chetdan u yoki bu ishlab chiqarish uchun yordam so'rash, bir turdagi ikki hunarmandning mahsulot ishlab chiqarishiga ko'maklashish, ma'naviy, ba'zan huquqiy javobgarlik, ehtiyotkorlik bilan buyurtmani tez bajarish, ishlab chiqarish va hunarmandlar o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblarni nazorat qilishga doir masalalarni hal etgan. Birlashmalarda hunarmandlar jamoaviy tarzda bitta ishlab chiqarishga uyushgan bo'lib, bu an'analar bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). XIX asr oxiri – XX asr boshlarigacha o'lkada mavjud bo'lgan barcha hunarmandchilik birlashmalari asrlar davomida shakllangan urf-odat va marosimlariga ega bo'lgan. Uyushmada mavjud odatlar hunarmandlarga tizimli uyushtirilgan jamoaviy tarzda yordam bo'lib, asosan uyushma a'zolari bilan iqtisodiy munosabatlarda muhim o'rin tutgan. Har qanday marosim u yoki bu xalqning ma'lum tarixiy taraqqiyot bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni o'zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi.

O'zbek hunarmandchiligida kasb madaniyati, usta-shogird o'rtasidagi hurmat, sadoqat, to'g'riso'zlik, halollik fazilatlar

alohida o'rin tutib, hunarmandchilik risolalari asosida amalga oshiriladi. Har bir hunarning alohida risolasi bo'lib, unda hunar tarixi, pir-u murshidlar, mashhur ustalar haqida ma'lumotlar bo'lgan. Unga ko'ra, har bir usta o'z shogirdi tarbiyasiga javobgar bo'lib, u bir necha yil davomida hunar sir-asrorlarini o'rgatishi va uni tarbiyalashi kerak bo'lgan. Shuningdek, usta shogirdidan risolaga amal qilish, gunoh ishlar qilmaslik, odamlar bilan xushmuomalada bo'lish va ishni chin dildan bajarishni talab qilgan. Bu usta-shogirdlikda ta'lim va tarbiyaning uzviyligidan dalolat bergan[1].

Zargarlikda hunar va ustaxonani rivojlantirish, asbob va mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirishda risola asosiy manba vazifasini bajargan. Zargarlik ustaxonasi pirxona sifatida hunar pirlarining ruhi keladigan joy hisoblanib, agar hunar egasi ularga atab is chiqarib turmasa, hunarmand va uning oila a'zolari kasallik yoki boshqa baxtsiz hodisalarga chalinadi, deb tushunilgan. Hunarmand uchun ish boshqaruvini tashkil etishda risola tili, xarakteri, mazmuniga ko'ra "Xudodan qo'rqish", "Allohning karomati" sifatida alohida o'rin tutgan. Hozirda bularning ahamiyati yo'qolib ketgan bo'lsa-da, har bir hunarmand o'z ishini Alloh nomi bilan boshlaydi.

Risolalarga ko'ra, usta vazifasini bajarish uchun hunarmandlar 12 ta qoidaga: 1) tahorat olishi va masjidga jamoa bilan ibodat qilish; 2) ilmga intilganlar bilan suhbatda bo'lish; 3) ustozini hurmat qilish va o'rganayotgan hunar turini puxta egallash; 4) do'konda tozalikka rioya qilish; 5) asbob-uskunalarni ham toza saqlash; 6) kelganlarga xushmuomalada bo'lish; 7) chorshanba va payshanba kunlari kechqurun avliyolar, pirlar ruhiga atab chiroq yoqish; 8) soch va soqolini olmay yurganlardan hazar qilmaslik; 9) kundalik olingan foydaning yarmini sadaqa qilish; 10) mehnatga yarasha ozgina taqdirlanishdan ham ko'ngli to'q bo'lish; 11) sabrli va chidamli bo'lish; 12) rahmdil bo'lishi kerak bo'lgan[2]. Hozirgacha bu odatlar charmgar, etikdo'z va kulollarda an'ana bo'lib kelmoqda. Bundan ko'rinib turibdiki, hunarmandchilikdagi har bir an'ana, ishlab chiqarish tartiblari amal qilinishi

lozim bo'lgan qoidalarga asoslangan.

Mavjud birlashma hunarmandlaridan tashqari baqqol, savdogar, o'qchi, cho'pon, tabib, mulla, choyxonachi, bo'yoqchilar erkin kasb egalari hisoblanishgan. Ularning ham xuddi o'rta asrlardagi kabi korporatsiya, ittifoq, gildiya, birodarlik va hunarmandchilik sexlari, saylanma boshliqlari (oqsoqollari), shuningdek, avliyo darajasidagi "pir" (patron – pater ota homiy ma'nosida)lari va yig'ilishlariga ham ega bo'lishgan. Shuningdek, bitta hunar doirasidagi yig'ilish va maslahatlardan iborat o'ziga xos ma'naviy kuchga ega yuqori hunarmandchilik organi bo'lgan.

Risolalarda, ayniqsa usta-shogird munosabatlarini tartibga solish muhim hisoblangan. Jumladan, to'quvchilar risolasida usta 7 yoshdan 12 yoshgacha bo'lganlarni shogirdlikka olishi mumkin, dastlab ular diniy bilim va marosimlarga o'rgatilganidan so'ng hunar lozimligi ta'kidlangan.

Hunarmandchilikning o'ziga xos marosimlaridan biri *arvohi pir* bo'lib, har yili oqsoqol boshchiligida jamoa bir yerda yig'ilgan. Har bir hunarmand ustalar safiga kirishi uchun o'z o'rnida an'anaga ko'ra, avval shogirdlik kursini o'tab, ustozidan "fotiha" olishi, ikkinchidan urf-odatni bajarishi, ya'ni "arvohi pir" marosimini[3] o'tkazib, hunarmandlar birodarlariga tortiqlar ulashishi, hunar pirlari haqqiga duo qilishi, katta ustalariga sovg'alar berishi, uchinchidan esa belbog' bog'lash marosimidan o'tishi shart bo'lgan. Hunarmand usta uchun bu uch shart nihoyatda muhim bo'lib, ustozga minnatdorchilik bildirish, undan duo olish risolalarida saqlanib qolgan "kamarband", "kamarbasta" (kamar bog'lash va kamar olish) tartib-qoidalari bilan bog'liqdir. Shuningdek, bu an'ana "kamar-band" va "miyon-band" akti deb ham nomlanadi[4]. Kamarbasta atamasi ma'lum kasb sirlarini egallagan hunarmandlarga nisbatan ishlatilgan. Afsuski, endilikda bu odatlarning aksariyati unutilib ketgan.

Buxoro amirligi bekliklarida voyaga yetgan, ya'ni biror hunarni egallay olgan yosh usta kasaba yig'ini chaqirib *arvohi pir* yoki *piravi* marosimi o'tkazib, pirlar haqqiga

ziyofat bergan. Bunday marosimlar hududlar hunarmandlari tomonidan jamoaviy tarzda ustalardan yig'ilgan mablag' evaziga pirlarga atab qurbonlik keltirishni ko'zlab o'tkazilib turilgan bo'lsa, Xorazmda har bir usta tomonidan navbatma-navbat o'tkazilgan.

Arvohi pir marosimida faqat qurbonlik qilish bilan cheklanilmay, balki sohaga bog'liq turli masalalar muhokama qilingan va muammolar o'z yechimini topgan. Shogird usta unvonini olgach ustoz va pirlar davomchisi boboga sarpolar hadya qilgan[5]. Janubiy hududlarda ayol hunarmandlar ham pirlar haqqiga chiroq (pilik)lar yoqishib, qurbonlikka non va oq mato ulashganlar. Piri bir hunarmandlar bir kasb-kor ahli bo'lmasada, bir-biriga birodar hisoblanib, bayram va turli marosimlarda yig'ilishib turishgan.

Marosimlar millatning o'ziga xosligi va tarixiy tajribasini saqlash va kelajakka yetkazish vositasi sifatida milliy hayotning ulkan belgisi (semiotik) hodisasidir. Ayni paytda, ma'naviy qadriyatga aylangan urf-odat va rasm-rusumlar zamon talablari asosida qayta baholanib boradi. Ushbu etnosemiotik jarayon ham an'anaviylikning ustuvorligidan kelib chiqadi.

Shogirdlar usta nomini olish uchun bu marosimni o'tkazishi shart bo'lgan. Agar shogird ustaning o'g'li yoki qarindoshi bo'lsa, uning faqat fotiha olishi yetarli bo'lgan. Usta bu paytda obro'li ustalarni taklif qilib, ustaxonada ziyofat uyushtirgan. Unda shogirdi tayyorlagan mahsulot namoyishi o'tkazilgan va mustaqil ishlashiga ruxsat bergan[6]. Kulolchilikda bu marosim sal boshqacharoq o'tkazilib, usta shogirdi tayyorlagan mahsulotni sotgan va tushgan pulni kamar basta marosimi uchun yig'ib qo'ygan. Umumiy ziyofatdan so'ng ustalikka nomzod katta ustalar qarshisiga chiqib ustaxona risolasini ovoz chiqarib o'qigan va ustaxona boshlig'i nomzodga belbog' bog'lagan. So'ngra usta shogirdiga kulolchilik asbobi sovg'a qilib, unga oq fotiha bergan hamda mehmonlarga sovg'alar ulashilgan[7].

Turkiyada ustalikka o'tkazish marosimi kuni shogirdlar yetakchisi *jo'raboshi* ustaxona a'zolarini to'playdi va "uch hoshiyali qizil entari" kiygan shogirdlarni bir qator

o'tqizadi[8]. Marosimni shayx oyatlar o'qib ochgach, shogirdlar kalima keltirishadi va jo'raboshi ularga belbog' bog'lab qo'yadi[9]. Bu marosimda usta va shogirdlar o'rtasida savol-javoblar o'tkazilib, shogird ustalik maqomiga qabul qilingan. Tadbir shogirdning ustoziga sovg'alar in'om qilish va ziyofat berish bilan yakunlangan[10]. Ustalikka o'tkazish marosimi yoqut temirchilarida ham bo'lib, temirchi bo'lishni xohlagan odam zarur asboblarni sotib olib ishni boshlayvergan[11]. Ular temirchilik ustaxonasi o'z ustasiga ega bo'lganligini ustaxonadan eshitilayotgan bolg'a va bosqonning ovoizidan bilishgan.

O'rganilayotgan vohalarda hunarmandchilik birlashmalarining o'ziga xos tomonlaridan biri – patriarxal munosabatlarning mustahkam saqlanishi tufayli mazkur birlashma munosabatlarning juda uzoq vaqt davomida hech qanday o'zgarishlarsiz qolganligidir. Bu esa hunarmandchilik bilan bog'liq jamoaviy munosabatlarning ma'lum ma'noda taraqqiyotdan orqada qolib ketishiga sabab bo'lgan. Xususan, Turkistonda mahalliy aholi odatlarini o'rgangan V.Nalivkin va M.Nalivkinalar 1886 yilda tub aholi turmush tarzida yo'qolib borayotgan o'sha davrga xos bo'lgan anjumanlar ruslar kelishidan bir necha yil oldin o'tkazilganligini qayd etgan. Biroq, rus tadqiqotchisining ushbu fikrlari biroz mubolag'ali bo'lib, aslida mahalliy aholi o'rtasida marosimlar u yoki bu ko'rinishlarda o'tkazilgan va bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Dehqonchilik kabi hunarmandchilik sohasida ham *kayvoni* atamasi uchraydi. Kayvoni vohaning tog'li tojliklari orasida katta oilalardan tayinlangan ayol bo'lib, barcha ayollarga ishni ta'minlab beruvchi hisoblangan. Jizzax vohasining Forish tumanida o'zbek turkmanlari aholisi orasida kayvoni atamasi faqat ayollarga nisbatan emas, balki hunarmandchilik masalalari bilan shug'ullanuvchi qishloqning katta yoshdagi erkaklariga nisbatan ham qo'llangan. U Farg'ona vodiysida – *xodim*, Buxoroda – *kayvoni*, Toshkentda *dasturxonchi* deb atalib, barcha oilaviy marosimlarni o'tkazish, mehmonlarga yeguliklar tortish va sovg'a

berishda o'z maslahatini bergan.

A.Beleniskiy tadqiq etgan Samarqandning o'rta asrlarga oid qozilik hujjatlari orasida ham *korgar* atamasi uchraydi[12]. Unda keltirilishicha, “hunarmandchilik ishlab chiqarishida usta asosiy boshchi – ustaxona xo'jayini va shogird o'quvchi hisoblangan”. U O'rta Osiyo sexlari xuddi o'rta asr yevropaliklari kabi ustazoda, shogird shaxsini bilishmaganligini, hujjatda keltirilgan ma'lumotlarda *korgar*–ishchi nomini aniqlash juda mushkul ekanligini ta'kidlagan. Bizningcha, bu biroz mubolag'ali bo'lib, O'rta Osiyoda har bir hunarmandchilik sohasida usta-shogird an'anasini bo'lgan, buni hunarmandchilik risolalari ham isbotlaydi. Ehtimol, uning kuzatishicha, boshqacha nomlangan bo'lishi mumkin. O'zbek hunarmandchiligi buni inkor etmagan holda, *korgar* sex ishchisi yoki yollanib ishlaydigan *xalfa-hunarmand* bo'lishi ham mumkin. ye. Peshereva *korgar* atamasini qarshilik ko'ngchilardan eshitganligi va yollanib ishlaydigan *xalfalar* ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, *korgarlar* mahalliy aholi orasidan bo'lmay, balki boshqa joylardan kelgan shaxslar bo'lgan[13].

Shunisi e'tiborga loyiqki, hunarmandchilikda nafaqat erkaklar, balki ayollar ham o'z kasbini oila a'zolari va shogirdlariga meros qilib qoldirishgan. Xususan, kashtachilikda faqat fotiha berilgan va ba'zan kichikroq ziyofat ham uyushtirilgan. Usta o'z shogirdiga fotiha berayotib, vafotidan keyin uning ruhi qo'llashini aytgan. SHogird ustalik maqomiga ega bo'lgach, topgan mablag'ining bir qismini bu dunyodan o'tgan ustalar ruhini shod etish uchun xudoyi qilib ishga sarflagan[14]. Hunarmandchilik marosimlari orasida shogirdning ustalikka o'tishi alohida o'rin tutib, uning hunar bilan mustaqil shug'ullanishidan dalolat beradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, hunarmandchilik ravnaqi ishlab chiqaruvchi kuchlar, tovar-pul munosabatlarning rivoji va natural rentaning pul bilan almashinuviga bog'liq bo'lgan. Vaqtlar o'tishi bilan aholining ish qurollarining oddiylikdan murakkablikka, texnikaviy rivojlanishga o'tgani sari,

hunarmandchilikning boshqa sohalari ham yuksak san'at asari namunalari yaratila boshlangan. Mintaqamizdagi mavjud vohalarda bugungi kunda hunarmandchilik bilan bog'liq urf-odat, marosim va an'analar har bir hududning o'ziga xos lokal xususiyatlarni yuzaga keltirgan. Mamlakatimizda hunarmandchilik bilan

bog'liq yuzdan ortiq urf va odatlarida buni yaqqol ko'rish yoki uchratish mumkin. Bunday qadriyatlar har bir vohalarda tarixiy jarayonlar davomida shakllanganligi o'z isbotini dala kuzatuvlar davomida hamda ilmiy tadqiqotlar natijasidan ham o'z aksini topgan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Такие ремесленников // *Туркестанские ведомости*. – 1910. – № 62. – С. 570.
2. Гаврилов М.Ф. *Рисоля сартовских ремесленников*. – С. 21.
3. *Современный кишлак Средней Азии*. – С. 140–144.
4. Пещерева Е.М. О ремесленных цехах Средней Азии в конце XIX – начале XX в. – С. 39.
5. Пещерева Е.М. *Гончарное производство Средней Азии*. – С. 317–322.
6. Сванидзе А.А. *Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV–XV вв.)*. – М., 1967. – С. 244–246; Ўша муаллиф. *Наемный труд и трудовая этика в ремесленных цехах Швеции: уставные принципы // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. – М., 1999. – Т. 2. – С. 1–20.
7. Пещерева Е.М. *Городское гончарное производство Средней Азии*. – С. 312–314.
8. Гордлевский В.А. Из жизни цехов в Турции. К истории Ахи // *Азиатский музей. Записки коллегии востоковедов*. – Л., 1927. – Т. II. Вып. 2. – С. 239–243; Куравлев В.П. К организации ремесленных цехов в Турции // *Социальная история народов Азии*. – М., 1975. – С. 260–269.
9. *Ислам. Энциклопедический словарь*. – М., 1991. – С. 231, 246.
10. Centlivres-Demont M. Un corpus de risola du Turkestan Afghan // *Madrassa: la transmission du savoir dans le monde musulman* / Sous la direction de Nicole Grandin et Mart Caborieau. – Paris, 1997. – P. 84–88.
11. Докторов П.И. *Ремесло и кустарное производство якутов (История и современность)*. – Якутск: Якутский государственный университет, 1999. – С. 49–51.
12. Беленецкий А.М. Организация ремесла в Самарканде в XV–XVI вв. // *КСИИМК*. – М.–Л., 1940. – Вып. XVI. – С. 43–47.
13. Пещерева Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX – начале XX в. – Б. 44.
14. Сухарева О.А. *Сузани – среднеазиатская декоративная вышивка*. – М., 2006. – С. 44.